

מצפונה של בבל במערב

עד סין במזרח ועד תימן בדרום

תחומי התפוצה של המסורת הבבלית בתקופת הזוהר שלה

שלמה מורג

בספרו הנציקלופדי 'כתאב אלאנואר ואלמראקב' (ספר האורות ומגדלי התצפית') הקדיש החכם הקראי הגדול אבריוסף יעקוב אלקרקסאני, בן תקופתו של רס"ג, שני פרקים – השישיהעשר והשבעהעשר – למסורותיה של הלשון העברית.¹ בפרקים אלה נידונים מבטאי העברית ושאלת חילופי הקריאה והנוסח באסכולות המסורה החשובות של אותם ימים – אסכולתה של טבריה ומסורתה לעומת האסכולה של בבל ומסורתה.² קרקסאני הגיע אל הדיון בשאלה זאת מתוך הנחת היסוד הקראית האומרת, שלא ייתכנו חילופי קריאה, נוסח ומבטא בין אסכולות ומסורות שונות של העברית: יש לדבוק אך ורק באסכולה אחת ומסורת אחת והיא האסכולה הטברנית.³ הוא מביא את דבריו של חכם רבני, יעקב בן אפרים אלשאמי,⁴ הסבור שניתן לקיים בקהילות היהודים שתי אסכולות ושתי דרכי קריאה ומבטא הצמודות אליהן ולראות את שתיהן כנכונות, ומבקש להפריכם. יעקב בן אפרים, הטוען שתקפותה של האסכולה הבבלית היא כשל הטברנית, מביא כראיה לדבריו על הראשונה את תחומי תפוצתה הנרחבים. למעשה הוא משרטט מעין מפה של תחומי שימושה של המסורת הבבלית (ונוסח המקרא הבבלי) קודם שנדחתה מפני המסורת הטברנית, ואלה דבריו:

وذلك ان قراءة العراق ملاً العالم اذ كان ذلك من حدّ الرّقهِ إلى حدّ الصين
 طولاً وعرضاً وأكثر من في الجزيرة وخراسان وفارس وكرمان وإصفهان
 واليمامة والبحرين واليمن وغير ذلك

- 1 נמוי, קרקסאני, חלק ראשון, עמ' 135-141. 'כתאב אלאנואר' נתחבר או הושלם בשנת 937 (קרקסאני, אנתולוגיה, עמ' 44 הערה 9)
- 2 ראה קלאר. בנימין קלאר היה הראשון שעמד על חשיבותם של פרקים אלה לחקר מסורות הלשון העברית. הוא תרגם את עיקרם של פרקים אלה והוסיף לתרגומו דברי מבוא והערות חשובות.
- 3 במינוחו של קרקסאני: 'אלמד'הב אלשאמי'. האסכולה והמסורת הבבלית נקראים אצלו 'אלמד'הב אלעראקי'.
- 4 על חכם זה ראה קלאר, עמ' 321 הערה 7.

וזאת (בכך יש להצדיק את ההבדלים שבין נוסח המקרא בשתי המסורות) 'מפני שהקריאה הבבלית היא מלוא העולם, שהרי [תחומיה משתרעים] מגבול אלרקה ועד גבול סין לאורך ולרוחב [ונוהגים בה] רוב [הקהילות של אנשי] אלג'זירה וח'וראסאן ופאָרס ופּרמאן ואצפהאן ואלימאמה ואלבחריין ותימן והיא משמשת גם במקומות אחרים.⁵

במפה זאת נקבעים קו הרוחב של תחום השימוש הכולל: מאלרקה – עיר הנמצאת היום בצפונה של סוריה, כשמונים ק"מ בקו אווירי מזרחית-מזרחית-דרומית לחלב – במערב, עד סין במזרח;⁶ כמו כן נקבע האזור הדרומי של תחום זה והוא תימן. בתוך התחום הנרחב הזה נזכרים ממערב למזרח המחוזות של אלג'זירה – האזור הנרחב שבין הפרת והחידקל הכולל אף שטחים שמעבר לפרת העליון, ממזרח ומצפון⁷ – ולאחריה ממזרח, מחוזות נרחבים של איראן: ח'וראסאן, פּאָרס, כרמאן ואצפהאן.

ח'וראסאן גבלה בימים ההם בסין. בתקופת הממלכה הסאמאנית (875-1005 לספירה הכללית) נתרחבו גבולותיה של ח'וראסאן, והם הגיעו עד הנהר סירדאריה בצפון, עד הודו בדרום⁸ ועד סין במערב. המגע בין התרבות האיראנית לבין תרבות סין היה אפוא טבעי. גם מבחינת תפוצתה של המסורת הבבלית, יש לראות בח'וראסאן את 'השער לסיין'.⁹

לאחר מכן פונה יעקב בן אפרים אל התחום הדרומי ובו נזכרים שלושה אזורים, כולם בחצי האי ערב: במרכזו (אלימאמה), במערבו (בחריין) ובדרומו (תימן). ראוי אף לציין, שיעקב בן אפרים מעיר, שבכל האזורים הללו נוהגת המסורת הבבלית בפי רוב בני הקהילות, אבל לא אצל כולם.¹⁰

שימושה של מסורת זאת באזורי אלרקה ואלג'זירה טבעי, שהרי אזורים אלה הם במובהק בתחומיה של בבל; אף שימושה בקהילות שבמרחבה של איראן מובן, שהרי קהילות אלה היו בתחומי השפעתם של המרכזים הבבליים. שימושה של מסורת זאת בתימן היה גלוי וידוע זה מכבר. אבל לא הושם לב לקביעתו של יעקב בן אפרים, שהמסורת הבבלית שימשה גם בסין, ככל המסתבר משום שלקביעה זאת לא יוחסה חשיבות.¹¹ דברינו במאמר זה כוונתם להראות, שמצויה בידינו עדות של ממש לשימושה של המסורת

- 5 נמוי, קרקסאני, עמ' 135; קלאר, עמ' 323. לא ראיתי לשנות מתרגומו אלא בפרטים קטנים, שאינם מעלים ואינם מורידים, אלא שיש בהם הבהרת-מה של תוכן הטקסט.
- 6 לפרטים נוספים ראה קלאר, שם, הערה 14.
- 7 ראה באנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה שנייה, בערך Djazīra.
- 8 ראה שם, בערך Khurāsān.
- 9 לביטוי זה ראה לזלי, עמ' 5.
- 10 הדבר מובן, שהרי (בתי כנסת באותם מקומות נבדלו במסורות שנהגו בהם) ידוע לנו על מציאותם של בתי כנסת בבליים גם במקומות, שהמסורת העיקרית שבהם לא היתה בבלית.
- 11 בהביאו את דברי יעקב בן אפרים על תפוצת המסורת הבבלית, אין ייבין (עמ' 28) מזכיר את סין. אבל בספרו על המסורת הבבלית נמצאת עדות על שימושה של מסורת זאת בסין. וראה בהמשך הדברים.

הבבלית בסין לכל המאוחר במאה ה־5, ולומר מילים אחדות על הקשר שבין פרס לסין, בצדדיו היהודיים.

נאמר ראשית דברים על הידוע לנו על מציאותה של המסורת הבבלית בפרס. ככל המסתבר לא מקרה הוא שיעקב בן אפרים מפרט מחזוות גדולים של פרס, שבהם המסורת הבבלית היא עיקר: יש ללמוד שהוא ביקש להדגיש את שורשיותה ואחיותה המוצקת של מסורת זאת במרחבים אלה, אם כי לא את בלעדיותה (שהרי הוא אומר, לגבי כל אזורי שימושה, שהיא נוהגת בפי הרוב).

עדות של ממש על שימוש בניקוד הבבלי בפרס ניתנת לנו בשני כתבי־יד:

א. כתבי־יד אשר בו נמצא הקולופון העתיק ביותר מכלל הקולופונים המעטים ביחס הבאים בכתבי־יד שניקודם בבלי, ובו נאמר: 'כתב יוסף בן נמורד בשנת אלפא ומתן וחמישי עשר שנין בגומביד ולמגאן (פרס)'.¹² שנת הכתיבה של כתב־היד הזה היא אפוא 904/5 לספירה הכללית.

כתבי־יד זה יש בו חלקים ממגילת רות ומספר נחמיה. הוא מוטעם ויש בו מסורה קטנה. ההגייה המשתקפת בניקוד היא בבליית עתיקה; בניקודו משמשות זו ליד זו שלוש שיטות, כולן סימניהן בבליים: ניקוד המשמש הגייה בבליית עתיקה, ניקוד מורכב לא משוכלל, וניקוד שבו משמש צירי כמקבילו של סגול טברני.¹³ המסקנה המתבקשת היא, שאין אלו מעשה שלושה נקדנים בתקופות שונות, אלא מעשה נקדן אחד, שרצה לצאת ידי חובת קוראים בני אסכולות שונות.¹⁴ חשיבות רבה לעובדה, שיש בניקוד שכבה בבליית עתיקה.

בכתבי־יד זה מצוין, כאמור, במפורש, שהוא נכתב בפרס.

ב. כתבי־יד בבלי אחר, שאין בו קולופון, והמחזיק חלק מסדר העבודה ליום הכיפורים,¹⁵ אף הוא ניקודו בבלי. צורת הכתב ודרך הניקוד דומות ביותר לניקודו של כתב־היד שהוזכרנוהו קודם.¹⁶ סביר להניח ששני כתבי־היד הם בני מוצא אחד.¹⁷ אף על פי שמספר כתבי־היד שניקודם בבלי ואשר מוצאם מפרס איננו גדול, בגדר הוודאי הוא שהמסורת הבבלית היתה נטועה בפרס בראשיתה של המאה ה־5, בתקופתו של קרקסאני.

יש להוסיף כאן דברים אחדים על המסורת העברית שנהגה בקהילות פרס במשך דורות רבים. על מסורת זאת יכולים אנו ללמוד מכתבי־יד ומניקודו של הנוסח הקדום של

12 סימנו של כתב־היד אצל ייבין הוא מג53. לתיאורו ראה ייבין, עמ' 25, 193. שני דפים מכתבי־יד זה נתפרסמו בלוויית תצלום בידי H.P. Rüger, *Vetus Testamentum* 16 (1966), עמ' 65-73. במקור גיאוגרפי פרסי מסוף המאה העשירית נזכרת העיר למגאן (لمغان) על נהר באותו השם (עתה הנהר כאבל).

13 ייבין, עמ' 25.

14 ייבין, שם.

15 גנזי קויפמן 68 (26). סימנו אצל ייבין, עמ' 213, הוא שא9?ב. (כך?).

16 לתיאורו של כתב־היד ראה ייבין, עמ' 213-214.

17 כך ייבין, שם.

הסידור של יהודי פרס: 18: מתגלים בהם קווים בבליים אחדים, 19: אם כי אין לומר שזאת מסורת הגייה בבליית במובהק, אלא מסורת ששכבתה הבבליית הקדומה נדחתה בעיקרה מפני המסורת הארץ ישראלית.²⁰

נעבור עתה מפרס לסין. באוצר גדול של כתבי יד בלשונות שונות, שנתגלה בראשיתה של מאה זאת עלידי Paul Pelliot ומשלחתו ב־Tun-Huang שבסין, נמצא כתבי־יד ובו חלק של פיוט בניקוד בבלי. כתבי־יד זה דומה מאוד בכתבו ובדרכי ניקודו לכתבי־היד שמוצאם מפרס, אשר הזכרנו אותם קודם, ובייחוד לכתבי־היד השני שבהם.²¹ בחינה ארכיאולוגית של השכבה שבה נתגלה כתבי־היד ובדיקת סוג הנייר מראות, שהוא נכתב בוודאי לפני אמצע המאה התשיעית לספירה הכללית.²² כתבי־יד זה הוא אפוא העתיק ביותר בכתבי־היד שניקודם בבלי.²³ ברורים הדברים, שאין אנו יכולים לדעת אם כתב־היד נכתב בסין. אפשר שנכתב בפרס (ועל כך עשוי ללמד הדמיון בין כתבי־יד זה לשני כתבי־היד שעסקנו בהם לעיל) ונתגלגל לסין במסעותיהם של סוחרים יהודים (ראה עוד בהמשכם של דברים); עם זאת, נראה שיש בו לאשש את דברי יעקב בן אפרים על מציאותה של מסורת בבליית בסין.

בגדר הוודאי הוא, שמחוזותיה המערביים של סין שעריהם היו פתוחים בפני הרוחות שנישבו מתחומיה המזרחיים של פרס; ולא זו בלבד אלא שרוחות אלה הביאו בכנפיהן גם את התעודה הקדומה ביותר לתולדותיה של הפרסית החדשה, ותעודה זאת באותיות עבריות היא כתובה: פרסית־יהודית היא לשונה. התעודה היא איגרת;²⁴ ככל הנראה יש

18 יצא לאור עלידי שלמה טל, ראה טל. אין אנו יודעים את זמן כתיבתו של כתבי־היד של הסידור שתצלמו הובא בספרו של טל; ברור שהוא לא נכתב לפני המחצית השנייה של המאה ה־10. פרופ' זנד סבור שמוצאו של הסידור מבוכרה.

19 להערות אחרות על לשונו של סידור זה ראה מורג, עמ' 146-147. לקווים בבליים בניקוד ראה שם, עמ' 147 הערה 17.

20 שלא כבדבריהם של קרקסאני ויעקב בן אפרים שהמונח 'קריאת ארץ־ישראל' משמש בהם לגבי מסורתה של טבריה, אני משתמש כאן במונח 'מסורת ארץ־ישראלית' במשמעו המקובל היום במחקר הלשון העברית, כלומר – המסורת המשתקפת בניקוד העליון הארץ־ישראלי, הנבדלת במהותה מן הטברנית.

21 לתיאור כתבי־יד זה, ולספרות עליו, ראה ייבין, עמ' 221-222. תצלומו של כתבי־היד נתפרסם בידי יצחק ב־צבי בספונות (תשכ"א), עמ' לא, ובמקומות אחרים (ראה ייבין, שם).

22 ייבין, שם, עמ' 221, מביא את מסקנתה של פרופ' ק' סירא, אשר לפיה כתבי־היד נכתב לפני שנת 820.

23 ייבין, עמ' 222, המציין שכתבי־יד זה הוא 'מן העתיקים ביותר' שבכתבי־היד שניקודם בבלי, מוסיף שמבחינת דרך הניקוד אין הוא מייצג את השכבה הבבליית העתיקה, אלא את השכבה הבינונית. אין בידינו נתונים כרונולוגיים ממשיים אשר לפיהם נוכל לקבוע את תקופות התגבשותן של השכבות השונות במסורת הניקוד הבבליית. מכל מקום ניתן לומר לפי ניקודו של כתבי־יד זה, שבקהילות מסוימות נהג סוג של מבטא שיש לשייכו לשכבה הבינונית כבר בראשיתה של המאה התשיעית. אמרתי 'סוג של מבטא', מפני שתופעות מסוימות של הגייה המשתקפות בניקודו של כתבי־יד זה (כגון חילופי קמץ־פתח, חולס־שורק) אינן אופייניות לשכבה הבינונית בכללותה.

24 הפרסום המוסמך של עובדה זאת הוא של איטס. תודתי אמורה לפרופ' מיכאל זנד על שהפנה את תשומת לבי לאיגרת זאת והעמידני על מאמר זה. אף על בירורים שביררתי עמו בהיסטוריה של חזראסאן מחזיק אני לו טובה מרובה.

לקבוע את זמנה למחצית השנייה של המאה השמינית לספירה הכללית.²⁵ האיגרת נגלתה במסעו הראשון (1900-1901) של הארכיאולוג היהודי-הבריטי הנודע Sir Mark Aurel Stein (1862-1943) לאסיה המרכזית ונמצאה ב־Dandān-Uliq. יישוב זה הוא במחוז הגדול של Xianjiang במערכה של סין,²⁶ כמאה ועשרה ק"מ צפונית-מזרחית ל־Khotan. יש עדות ארכיאולוגית על חורבנו של היישוב בסוף המאה הח'.

האיגרת, שרק חלקה נשתמר, ולפיכך אין תוכנה מחוור אלא במקוטע, עניינה מידע בענייני מסחר. אין אנו יודעים מי כתבה או למי נכתבה. הדעת אומרת שהמוען והנמען היו סוחרים יהודים, שהאחד ישב באזור זה של סין והשני באחד ממחוזותיה של פרס. משאנו עוסקים ביהודי סין במאה הט' נזכיר בקצרה את הסוחרים היהודים, המכונים רדאנים (الرادانية; Radhanites),²⁷ שהגיעו במסעותיהם במאה זאת מצפון אפריקה לסין.²⁸ מפורסם הוא הקטע מן הספר 'כתאב אלמסאלף ואלממאלף' (ספר הדרכים והממלכות) של הגיאוגרף אבן ח'רדאד'בה,²⁹ אשר בו הוא מתאר את מסלולי מסעותיהם של סוחרים אלה מאירופה המערבית ועד סין,³⁰ ומציין את יכולתם לדבר לשונות רבות: פרסית, יוונית, לשון הפרנקים, ספרדית ולשון הסלאוויים.³¹ על קשרים לסין מעידה גם תשובת גאונים, אשר לפיה יובאו מסין תבלינים.

בסיכומו של דבר: אף על פי שאפשר להניח, שהדפים בניקוד בבלי שנתגלו בסין המערבית (ראה לעיל, עמ' 3) הושארו על ידי נוסע מן הנוסעים היהודים באחת מתחנות המסע, לא דברים של סתם אמר יעקב בן אפרים בתארו את תחומי תפוצתה של המסורת הבבלית באסיה.³²

- 25 לנימוקים לקביעת מועד כתיבתה של האיגרת ראה איטס, עמ' 124.
- 26 מספרו של לזלי מתועתק שם זה Sinkiang.
- 27 השם גזור ככל המסתבר מצירוף המילה הפרסית 'א' דרך יצורה של הפועל 'אנס-אן ילדתי', כלומר: 'יודעי דרכים'. לפירוש אחר ראה גיל, רדאנים, 314 ואילך, הסבור כי השם גזור משם המקום Radān (או Rahdān).
- 28 על סוחרים אלה מצויה ספרות עשירה למדי. למחקר המקיף ביותר ראה גיל, 1974. מבין הפרסומים שראו אור לאחר שהופיע מאמר זה נזכיר את גיל, 1981; בן-ששון, עמ' 35-40. תודתי אמורה לפרופ' מנחם בן ששון על שסייעני בבירורים ביבליוגרפיים בעניין זה.
- 29 שם זה הגוי בשתי צורות: Ibn Khurrādābih, Ibn Khurdābih. באנציקלופדיה של האסלאם, במהדורה השנייה, מובא השם בצורתו הראשונה (עליה העירני בטובו פרופ' פ' שנער).
- 30 לתיאור מפורט של המסעות, לפי אבן ח'רדאד'בה ולפי אבן אלפקיה, ראה גיל, רדאנים, עמ' 307.
- 31 הספר פורסם לראשונה על ידי בארביה דה מיינאר ומחדש על ידי דה חויה (הקטע הנידון במהדורתו של דה חויה – עמ' 113). לתרגום עברי ראה דינור, עמ' 361-366.
- 32 על יישובים יהודיים באסיה המרכזית בתקופות שקדמו לימיו של קרקסאני ראו, מכלל הספרות על נושא זה: גיל; דן; זנד, התיישבות; זנד, בוכרה.

הפניות ביבליוגרפיות

- Bo Utas, 'The Jewish-Persian Fragment from Dandan-Uiliq', *Orientalia Suecana* 17 (1968), pp. 123–136 איטס
- C. Barbier de Meynard, *Le livre des Routes et des Provinces par Ibn Khordadbeh* Paris, 1865 בארביה דה מיינאר
- מ' בךששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן 800–1057, ירושלים תשנ"ו. בךששון
- M. Gil, 'The Radhanite Merchants and the Land of Radhan', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17 (1974) I pp. 299–327 גיל
- De Goeje, *Bibliotheca Geographiarum Arabicorum* 6 (1889) דה חויה
- בךציון דינור, ישראל בגולה, מהדורה שנייה כרך ראשון, תשמ"ד. דינור
- " דן, 'יהודים במסחר הימי באוקיינוס ההודי לפני תקופת האיסלם'. מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, בעריכת ב' עודד, חיפה תש"ם, עמ' 147–158. דן
- Bukharan Jews, *Encyclopaedia Iranica* 3 (1990), pp. 530–545 זנד, בוכרה
- מיכאל זנד, 'התיישבות היהודים באסיה התיכונה בימי קדם ובימי הביניים המוקדמים', פעמים 35 (תשמ"ח), עמ' 4–23. זנד, התיישבות
- ש' טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א. טל
- " ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה. ייבין
- G. Lazard, *La Dialectologie du Judeo-Persan*, *Studies in Bibliography and Booklore* 8 (1968), pp 77–98 לאזאר
- Daniel L. Leslie, *The Survival of the Chinese Jews*, Leiden 1972 לזלי
- ש' מורג, 'עדה ולשונותיה: בין מסורת לבין חידוש', פעמים 68 (תשנ"ו), עמ' 139–151. מורג
- L. Nemoy, *Karaite Anthology*, New Haven, Conn. 1952 נמוי, אנתולוגיה
- L. Nemoy (ed.), *Kitāb al-Anwār Wal-Marāqib by Ya'qūb al-Qirqisani*, New York 1939 נמוי, קרקסאני
- ב' קלאר, 'ענייני מסורה ומבטא אצל קרקסאני', מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות, הביא לבית הדפוס א"מ הברמן, תל-אביב תשי"ז, עמ' 320–328. קלאר

